

Cüveynî'nin, Aslah Teorisi Bağlamında Mu`tezile Eleştirisi Criticism of Mu`tezilites in the Context of al-Juwaynî's Theory of Aslah

Mikail İPEK

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Mikail İPEK

Kırklareli Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Kelam ABD, Kırklareli, Türkiye

ORCID: [0000-0001-7594-0230](https://orcid.org/0000-0001-7594-0230)

e-mail: mikail_ipek22@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 04.07.2024

Kabul/Accepted: 16.09.2024

Atf: İpek, Mikail, "Cüveynî'nin, Aslah Teorisi Bağlamında Mu`tezile Eleştirisi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Aralık 2024): 614-631.

Citation: İpek, Mikail, "Criticism of Mu`tezilites in the Context of al-Juwaynî's Theory of Aslah", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (December 2024): 614-631.

Lisans/License:

Öz- Mu`tezile'nin beş temel ilkesinden biri adalettir. Adalet prensibinin en önemli çıktılarında biri olan aslah teorisine göre, Allah'ın kulları için en iyi olanı yaratması vaciptir. Çünkü kulun teklife muhatap olabilmesi ve Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirebilmesi için kendisine birtakım imkânların verilmesi gerekmektedir. Nitekim insan sınırlı bir varlıktır ve istiaâtı her şeyi yapmaya muktedir değildir. Bu bağlamda Allah, kuluna gerekli imkanları sunmalı, şeriati haber vermeli ve lütufta bulunmalıdır. Aslahın vücübüyeti konusunda Basra ve Bağdat ekolleri görüş birliği içinde değillerdir. Ancak bu durum vücübüyet noktasındaki sonucu değiştirmemektedir. Yani her iki ekole göre de aslah vaciptir. Bilindiği gibi aslah tartışması, İmam Eş'arî'nin Mu`tezile'den ayrılma sürecinde de etkili olmuştur. Kezâ Eş'arî'nin (ö. 324/935-36), Ebû Ali el-Cübbâî'ye (ö. 303/916) yönelttiği "üç kardeş" meselesiyle ilgili soru, Cübbâî'yi zor durumda bırakmıştır. Eş'arî gelenek içinde, sonraki dönemlerde de Mu`tezile'nin aslah prensibi farklı yönlerden eleştirilerek ve tenkide maruz kalmıştır. Söz konusu eleştiriyi yönelten kelimelerden biri de mütekaddim dönemi son Eş'arî âlimi Cüveynî'dir (ö. 478/1085). O, kaleme aldığı eserlerde aslah meselesine değinmiş ve bu konuda Bağdat ve Basra Mu`tezilesi'nin görüşlerini ayrı ayrı eleştirmiştir. Eş'arîlik'le ilgili yapılan çalışmalarda, daha önce aslah konusunun bu bağlamda ele alınmamış olması, kanaatimizce meselenin çalışmaya değer olduğunu göstermektedir. Dokümantasyon yönteminin kullanıldığı çalışmamızda amaç, Cüveynî'nin aslah prensibi bağlamında Mu`tezile'ye yönelttiği eleştirileri ele alıp değerlendirmektir. Mu`tezile'yi kıyas konusunda eleştiren Cüveynî, yer geldikçe kıyası kullanmaktan geri durmamıştır. Yapılan çalışmada Cüveynî'nin aslah prensibi bağlamında Mu`tezile'yi, çoğunlukla tutarlı sebeplerle eleştirdiği ancak kıyas gibi konularda da zaman zaman kendi içinde çelişkiye düştüğü tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler- *Kelâm, Cüveynî, Mu`tezile, Salâh, Aslah.*

Abstract – One of the five fundamental principles of the Mu`tezilites is justice. According to the theory of aslah, one of the most important outcomes of the principle of justice, it is obligatory for God to create what is best for His servants. This is because in order for the servant to be the addressee of the offer and to fulfill Allah's commands and prohibitions, he must be given certain opportunities. As a matter of fact, man is a limited being and his will is not enough to do everything. In this context, it is considered necessary for Allah to provide His servant with the necessary means, inform him of the Shari'ah, and show him favor. The schools of Basra and Baghdad disagree on the wujûb of aslah. However, this does not change the result at the point of wujûb. In other words, according to both schools, aslah is obligatory. As is known, the aslah debate was also influential in the process of Imam al-Ash'arî's separation from the Mu`tezilites. Likewise, Ash'arî's question to Abû 'Alî al-Jubbâî about the issue of "three brothers" put him in a difficult situation. Within the Ash'arite tradition, the Mu`tezilite principle of aslah was subjected to criticism from different perspectives in later periods. One of the theologians who criticized it was al-Juwaynî, the last Ash'arite scholar of the al-Maqaddim period. He addressed the issue of aslah in his works and criticized the views of the Baghdad and Basra Mu`tezilites separately. The fact that the issue of aslah has not been dealt with in this context before in the studies on Ash'arism shows that the issue is worthy of study. The documentation method was used in this study. Al-Juwaynî, who criticized Mu`tezila on syllogism, did not refrain from using syllogism when necessary. In this study, it has been determined that al-Juwaynî criticizes the Mu`tezilites in the context of the principle of aslah, mostly for consistent reasons, but he occasionally contradicts himself in matters such as syllogism.

Keywords- *Kelâm, al-Juwaynî, Mu`tezila, Salâh, Aslah.*

Yayın Tarihi	26 Aralık 2024
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2024
Reviewers	Single Anonymized - Two Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Mu'tazila is an important sect in Islamic thought that adopts a rationalist perspective and prioritizes reason and logic in theological issues. One of the five basic principles of this school is justice, and the principle of justice forms the basis of all the teachings of the Mu'tazilites. The theory of aslah, which is considered one of the most important reflections of justice, argues that it is obligatory for God to create what is most appropriate and best for His servants. Aslah believes that God, as a requirement of His justice, is obligated to provide people with all the necessary means to find the right path and fulfill their religious obligations. Since man is a limited being, he does not have the capacity to overcome everything. Therefore, it is obligatory on God to provide His servant with reason, will, knowledge of the Shari'ah, and other necessary means for him to exercise his will correctly and fulfill his religious obligations. Although the theory of aslah differs, especially between the schools of Basra and Baghdad, both schools accept that aslah is obligatory. It is true that these two schools use a different language and approach to the necessity of aslah, but both schools ultimately converge on the same point: God has to create what is best for His servants. The issue of aslah played an important role not only in the philosophical system of the Mu'tazilites, but also in the process of Imam al-Ash'ari's departure from the Mu'tazilites. While Ash'ari criticized many of the Mu'tazilites' views, he especially questioned the principle of aslah in this sense. Ash'ari's famous "three brothers" question to Abū 'Alī al-Jūbbā'ī put al-Jūbbā'ī in a difficult situation, and this question led to a broader philosophical framework for the issue

of aslah. Al-Ash'ari's criticisms of aslah affected not only the thought system of the Mu'tazilites, but also Islamic theology in general. This shows that al-Ash'ari's approach to the issue of aslah was an important turning point. Following such criticisms by al-Ash'ari, al-Juwaynī, as one of the important scholars of the Ash'arite tradition, made more in-depth criticisms of the Mu'tazilites' understanding of aslah. In particular, al-Juwaynī examined the different views of the Baghdad and Basra Mu'tazilites on aslah and criticized both schools. Al-Juwaynī's criticisms raise important questions not only about the philosophical foundations of the Mu'tazilites, but also about their methodological approach. Al-Juwaynī criticized the Mu'tazilites not only on the issue of aslah but also on reason-based methodologies such as syllogism. Al-Juwaynī also made important criticisms about the Mu'tazilites' use of syllogism. Although the Mu'tazilites advocate a rationalist approach, they sometimes exhibit inconsistencies when using reason-based propositions such as syllogism. While al-Juwaynī criticizes the Mu'tazilites on syllogism, it is seen that he himself uses the syllogistic method from time to time. This gives the impression that his criticisms are contradictory in some respects. These contradictions, involving al-Juwaynī's criticisms of the Mu'tazilites, his evaluations of the principle of aslah, and his views on syllogism, raise important questions about his philosophical coherence. This contradiction emphasizes the need for a more in-depth analysis of both the Mu'tazilite and Ash'arite schools. Al-Juwaynī's criticisms show that the theological and methodological foundations of both schools deserve a closer and more nuanced analysis. Al-Juwaynī's criticisms of the Mu'tazilites for their use of Aslah and qiyas not only illuminate inconsistencies in Mu'tazilite thought, but also encourage a deeper examination of the role of reason and analogy in Islamic theology. In conclusion, al-Juwaynī's criticisms of the Mu'tazilites, especially his criticisms of Aslah and qiyas, make important contributions to the ongoing development of Islamic theology. Al-Juwaynī's work provides a valuable resource for understanding both the Mu'tazilite and Ash'arite traditions and encourages further scholarly research into their approaches to reason, justice, and methodology. Al-Juwaynī's thought is crucial for anyone interested in the evolution of Islamic theology, especially how rationality and theological coherence are balanced within the Islamic intellectual tradition.

GİRİŞ

Günümüze kadar fikirleri bir şekilde gelmiş düşünürler umumiyetle evrenin oluşuna dair problemlere açıklama modelleri teklif ederken, bu arayışta bir tanrı tasavvuruna ulaşmış filozoflar ise Tanrı-âlem ilişkisinde insanın konumunu da ele almaya çalışmışlardır. Antikçağ Yunan filozofları Tanrı ile âlem arasında “yaratma” eksenli bir ilişki kurmamış, daha çok âlemin ezeli olduğunu ima eden açıklamalarda bulunmuştur. Yeni Eflatuncu akımın ortaya çıkmasıyla birlikte “sudûr” nazariyesi geliştirilmiş ve âlemin Tanrı’dan taşıdığı fikri kabul görmeye başlamıştır.¹ Daha sonraki dönemlerde Tanrı ile âlem arasında, “yaratma” ilişkisi kabul görmeye başlamıştır. Diğer bir ifadeyle, Tanrı’nın âlemi yarattığı fikri benimsenmiştir. Ancak bu durum tartışmaları sona erdirmek yerine yeni tartışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Âlem yokken mi, yoksa mevcut olan başka bir varlıktan mı yaratıldı? Yokluk denilen mefhum mutlak yokluk mudur, yoksa mahiyeti olan bir “şey” midir?² Bu ve benzeri sorular insanların zihnini meşgul etmeye devam ederken, kafaları karıştıran önemli sorulardan biri de mevcut âlemin, mümkün âlemler içinde en iyi âlem olup olmadığına ilişkin olmuştur. Âlemin merkezinde insan olduğuna göre, Allah’ın insan için en iyisini (الأصلح) yaratıp yaratmadığı, dahası bu yaratmanın Allah için bir zorunluluk olup olmadığı tartışılmıştır. Bu konuda kaleme alınmış önemli çalışmalar söz konusudur.³ Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki İslâm kelâmında ve bilhassa Mu`tezile sisteminde ortaya atılan aslah teorisini, yukarıda bahsi geçen Antikçağ Yunan felsefesinin ele aldığı meselenin bir devamı olarak görmemek gerekir. Mu`tezile âlemin nasıl var olduğundan ziyade bir yaratıcının mevcudiyetini ispat etmeye çalışmış, buna bağlı olarak teklif düşüncesini geliştirmiş ve aslah teorisini de bu bağlamda ortaya atmıştır.

İslâm kelâmında “aslah” olarak isimlendirilen teori çerçevesindeki polemiklerde, Allah’ın insan için en iyisini (الأصلح) yaratıp yaratmadığı mevzu bahis edilmiştir. Söz konusu tartışmayı İslâm kelâmına ilk taşıyanların Mu`tezilî bilginler olduğu ifade edilmiştir.⁴ Meselenin ilk defa ortaya çıkışı, hükümdarların kendi haksız uygulamalarının, Allah’ın eliyle gerçekleştiğini ve dolayısıyla kendilerinin mazur görülmesi gerektiğini ileri sürmesine dayandırılmaktadır. Bazı Emevî hükümdarları meydana gelen olayların ilahî bir iradeyle vuku bulduğunu savunmuştur. Bu düşünceye tepki gösteren kimi çevrelerin, özgür irade söylemiyle birlikte aslah teorisini de gündeme getirdiği ifade edilmiştir. Aslah kavramının ilk defa kimin tarafından ortaya atıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) ve Ebu’l-Hasan el-Eş`arî (ö. 324/935-36)’nin ifadelerinden, Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50 [?]), İbrahim en-Nazzâm (ö. 231/845), Ebû Hâşim el-Cubbâî (ö. 321/933) ve Ebû Ali el-Esvârî (ö. 240/854)’nin ilk defa aslah kelimesini kullandığı anlaşılmaktadır.<sup>5</sup> Mu`tezile’nin ekseriyeti tarafından benimsenen aslah teorisi Bîşr b. Mu`temir (ö. 210/825) ve Dırâr b. Amr (ö. 200/815 [?]) tarafından kabul edilmemiştir.<sup>6</sup> Ayrıntıda farklılıklar olmakla birlikte, Mu`tezile’nin benimsediği iki farklı aslah anlayışı söz konusudur. Ebü’l-Hüzeyl’e ait olan görüşe göre Allah, kulları için yaratmış olduğu âlemden daha iyisini yaratmaya muktedir değildir. Nazzâm’a ait olan ikinci görüşe göre ise Allah, kullarının menfaati için mevcut olan ortamdan daha iyisini yaratabilir ve bunun bir sonu yoktur.⁷ Allah’tan kötü fiil sâdır olmayacağına göre aslah Allah için vaciptir (Vücûb alellah). Mu`tezile’nin söz konusu aslah anlayışını, sonraki dönemlerde benimseyip farklı şekillerde ifade edenler olmuştur. Örneğin Gazzâlî (ö. 505/1111) “لَيْسَ فِي الْإِمْكَانِ أَبَدُغٌ مِمَّا كَانَ” demek suretiyle “Mevcut olandan daha

¹ Ömer Türker, ed., *Üsûlülcya*, çev. Cahid Şenel (Ankara: TÜBA-Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 46-51.

² Yusuf Şevki Yavuz, “Adem”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 356-57; Ali Durusoy, “Vücûd”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 137-39; Mahmut Kaya, “Vücûd (Felsefe)”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 139-40.

³ Örnek olarak bkz. Cüneyt Kaya, “İbn Sina Felsefesinde Âlemin Mükemmelliği Düşüncesi” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, t.y.), 12-51.

⁴ Hülya Alper, “Mâtürîdî’nin Mu`tezile Eleştirisi; Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda Mıdır?”, *Kader Dergisi* 11, sy 1 (2013): 18; Muhammed Aydın, “Aslah Konusu Bağlamında Mâtürîdî’nin Mu`tezile Eleştirisi”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 14 (2020): 75.

⁵ Avni İlhan, “Aslah”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 495-96.

⁶ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-mile ve’l-ehvâ ve’nm-nihal* (Beyrut: Dârü’l-Ciyl, t.y.), 3:201.

⁷ İlhan, “Aslah”, 495-96.

mükemmeli mümkün değildir.”⁸ düşüncesini desteklemiştir.⁹ İslâm düşüncesinde Gazzâlî'nin ortaya attığı bu fikir, sonraki dönemlerde, ilahi adalet ve kötülük¹⁰ problemi bağlamında, geliştirilerek tartışılmıştır.¹¹ Batıda ise bu mesele daha çok kötülük problemi bağlamında ele alınmış, bilhassa Leibniz (1646-1716) tarafından “teodise” çerçevesinde değerlendirilmiştir.¹² Meseleye bu açıdan bakıldığında, aslah teorisinin bir tür “teodise” olduğu da söylenebilir. Çünkü teodise kelime anlamı itibariyle “Allah'ın adaleti” manasına gelmektedir. Mu'tezile de söz konusu düşüncüyü adalet ilkesi gereği ortaya atmış ve aslahın Allah'a vacip olmasını, O'nun adaleti ve ahlakıyla ilişkilendirmiştir.

Salah-aslah meselesi birçok araştırmacı tarafından farklı boyutlarla ele alınmış, tez, kitap ve makalelere konu olmuştur.¹³ Hülya Alper'in “Maturidi'nin Mutezile Eleştirisi: Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda mıdır?” isimli çalışması, Sibel Kaya'nın “Mu'tezile'de “Vücûb Alellah” Düşüncesi” isimli makalesi, Mahsum Aytepe'nin “Mu'tezile'nin Aslah Teorisi ve Basra Mu'tezile'sinin Aslah Anlayışının Tahlili” adlı çalışması, Z. Hümeýra Koç'un “Kâdî Abdülcebbar'a göre Allah-İnsan İlişkisinde İlahî Yardım” isimli makalesi, Bayram Çınar'ın “Kelâm'da Salah-Aslah Tartışmaları” başlıklı makalesi, Veysel Kasar'ın “Allah'ın Adalet ve Hikmet Bağlamında Engellilik Problemi” isimli çalışması, Hulusi Arslan'ın “Mu'tezile ve Aslah” isimli tercüme çalışması ve Muhammed Aydın'ın “Aslah Konusu Bağlamında Mâtürîdî'nin Mu'tezile Eleştirisi” isimli makale çalışması, bu alanda kaleme alınmış teliflere örnek verilebilir. Bunun dışında Abdünnâsır Süt'ün *Mu'tezile ve Ahlak: Kâdî Abdülcebbar Örneği* isimli kitabı ve İlhami Güler'in *Tanrı'nın Ahlakiliği Sorunu* adlı telifi gibi bazı çalışmalar, doğrudan veya dolaylı olarak salah-aslah konusunu ihtiva edecek tarzda ele alınmıştır. Ayrıca konuyla ilgili kaleme alınmış ve tamamlanmış dört adet Yüksek Lisans Tezi ve birçok ansiklopedi maddesi mevcuttur. Görüldüğü gibi salah-aslah konusu pek çok açıdan ele alınmış, çağdaş kelâmcılar mevzuu itinayla işlemiştir. Bilhassa Mâtürîdî'nin aslah anlayışı birçok araştırmacı tarafından çalışılmış, iki makale ve bir teze konu olmuştur. Burada Mâtürîdî'nin aslah anlayışı daha çok Mu'tezile'ye olan eleştiriler üzerinden kaleme alınmış görünmektedir. Konuyla ilgili Mu'tezile'nin görüşlerini ihtiva eden çalışmaların çokluğu da dikkat çekmekte ancak Eş'arî kelâmcıların, Mu'tezile'nin aslah görüşüne nasıl baktığına ilişkin güncel bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu da söz konusu alanda çalışma yapmayı gerekli kılmaktadır. Biz de bu gereklilikten hareketle, alana katkı sağlayacağımı ümit ettiğimiz çalışmayı kaleme almaya karar verdik. Çalışmada Eş'arî Müttekaddimîn Dönemi son kelâmcısı¹⁴ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) aslah teorisine dair görüşleri ele alınacaktır. Konunun daha iyi anlaşılması adına öncelikle salah-aslah kavramlarının manaları açıklanarak, Mu'tezile'nin konuya ilişkin fikirleri

⁸ Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Kitâbu'l-Erba'in fi usûli'd-dîn* (Mısır: Mektebetü'l-Cendî, t.y.), 239.

⁹ Eric Lee Ormsby, *İslam Düşüncesinde İlahi Adalet Sorunu (Teodise) (Theodicy in Islamic Thought-The Dispute Over Al-Ghazali's Best Of All Possible Worlds)*, çev. Metin Özdemir (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001), 83-88; Alper, “Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda mıdır?”, 18.

¹⁰ Bkz. Osman Karağaç, “İyi ve Kötünün Akılla Bilinmesi”, içinde *Akal Kitabı 7*, ed. Turgut Akyüz (İstanbul: Ravza Yayınları, 2021), 77-113.

¹¹ Kötülük problemi ve Aslah Teorisi ile olan ilişkisi hakkında bkz. Alvin Plantinga, *Tanrı, Özgürlük ve Kötülük*, çev. Musa Yanık, 2. bs (Ankara: Fol Yayıncılık, 2022); Rafiz Manafov, *Kötülük Problemi ve Teodise* (İstanbul: İz Yayınları, 2007); Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Theodise* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997); Nurten Kiriş, “Tarihsel Olarak Kötülük Problemi ve Çözüm Yolu Olarak Teodise”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 5 (2008): 81-96; Tuna Tunagöz, “Mevlânâ'da Kötülük Problemi ve İlahi Adalet Savunusu”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24, sy 2 (2015): 233-46; Şaban Haklı, “Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 2 (2002): 195-211.

¹² Robert Brunschvig, “Mu'tazilisme Et Optimum (Mu'tezile ve Aslah)”, çev. Hulusi Arslan, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2, sy 4 (2002): 235-49.

¹³ Örnek olarak bkz. İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu* (Ankara: Ankara Okulu, 2011); Abdülnâsır Süt, *Mu'tezile ve Ahlak*, 2. bs (İstanbul: İz Yayınları, 2016); Alper, “Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda mıdır?”; Bayram Çınar, “Kelâm'da Salah-Aslah Tartışmaları”, *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 5 (2021): 195-229; Mahsum Aytepe, “Mu'tezile'nin Aslah Teorisi ve Basra Mu'tezile'sinin Aslah Anlayışının Tahlili”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi* 5, sy 1 (2019): 85-104; Z. Hümeýra Koç, “Kadî Abdülcebbar'a Göre Allah-İnsan İlişkisinde İlahi Yardım”, *Kader Dergisi* 12, sy 1 (2014): 319-40; Veysel Kasar, “Allah'ın Adalet ve Hikmeti Bağlamında Engellilik Problemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29, sy 29 (2013): 63-104; Brunschvig, “Mu'tazilisme Et Optimum (Mu'tezile ve Aslah)”; Aydın, “Aslah Konusu Bağlamında Mâtürîdî'nin Mu'tezile Eleştirisi”.

¹⁴ Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, “Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 141-44.

ortaya konacaktır. Daha sonra ise Cüveynî'nin Mu'tezile'ye yönelttiği eleştiriler incelenerek değerlendirilecektir.

1. Salâh ve Aslah Kavramı

Salah kelimesi lügavî açıdan “iyi, doğru, fayda, uygun”¹⁵, “kişi için faydalı olmak, onun haz ve sevinç duymasına katkı sağlamak”¹⁶ anlamlarına gelmektedir. Aynı kökten türeyen “aslah” kelimesi ise sözlük manası itibariyle “en uygun, en iyi” anlamlarına gelmektedir. Aslah bu manada ifsad/fesad kavramının zıddı konumundadır.¹⁷ Terminolojik olarak ise aslah, “kullar hakkında en uygun en faydalı, en iyi olan şey” demektir.¹⁸ Mu'tezile'nin benimsediği aslah prensibi, mezhebin kabul ettiği adalet ilkesini temellendirmek maksadıyla ortaya atılmıştır.¹⁹ Mu'tezile'ye göre aslahın vacip oluşunu reddetmek Allah'ın adaletini kabul etmemek demektir. Aslah ilkesi mucibince kulları için en uygun olanı yaratmak Allah için vaciptir (vücüb alellah). Kulları için en uygun olanı yaratmak adalettir ve onu bildiği hâlde Allah'ın bunu yaratmaması zulümdür.²⁰ Mu'tezile'ye göre salah olanı yaratmak Allah'a vaciptir. Bu ilke mezhebin tamamı için geçerlidir. Ancak onlar aynı ittifakı aslahın vücûbiyeti konusunda sağlayamamıştır.²¹ Mu'tezile kendi içinde bir fikir birliği sağlayamadığı gibi, Ehl-i Sünnet ekolleri de konuya dahil olarak Mu'tezile'yi eleştirmiştir. Bu anlamda Bağdat ve Basra Mu'tezile'sinin aslah konusunda farklı fikirler ortaya attığı bilinmektedir.²²

2. Mu'tezile'nin Aslah Anlayışı

Mu'tezile fiillerin iyi veya kötü olmasını, fayda ve zarar açısından değerlendirmiştir. Yani iyi fiil fayda doğuran, menfaat sağlayan; kötü fiil ise zarar getiren fiildir. Maksatsız eylem icra etmek abestir ve Allah için müstahildir. Dolayısıyla Allah'ın bütün fiilleri bir gayeye yönelik olup iyidir. Buradan hareketle Allah'ın menfaat sağlayacak işleri arzuladığı, zararlı ve abes işleri ise irade etmediği söylenebilir. Söz konusu menfaat (fayda) Allah'ın zatına yönelik değildir. Çünkü o bütün eksiklik, ihtiyaç ve noksanlıklardan münezzehtir. O halde Allah, yarattığı fiillerde kulların maslahatını irade etmekte, onların faydalanmasını istemektedir. Dolayısıyla Mu'tezile'ye göre Allah'ın fiillerinde gaye olmadığını ve fiillerinin çirkin olduğunu iddia etmek, O'nun abesle iştiğal ettiğini söylemek demektir. Ayrıca Allah'ın kulları için salah-aslahı yaratmadığını söylemek, Allah'ın adil olmadığını, bilakis zulmettiğini iddia etmekle aynı anlama gelmektedir. Sonuç olarak Mu'tezile'ye göre, kulları için aslahı yaratmak Allah için vaciptir.²³ Bu yönüyle aslah teorisinin “hüsün-kubuh (الحسن و القبح)” meselesiyle yakından ilişkili olduğu söylenebilir.²⁴

Mu'tezile'den Kâdî Abdülcebâr, *Şerhü'l-usûli'l-hamse* adlı eserinde, “أقسام الأفعال” başlığı altında fiilleri taksim ederek, konunun genel hatlarını belirgin hale getirmiştir. Buna göre iyi fiiller yapıldığı taktirde, bu durum övgüye mazhar olur. Ancak yapılmadığında iki ihtimal söz konusudur. Birincisi, yapılmadığı taktirde kınamayı gerektirmeyen eylemler ki buna yaratmanın (*ibtidâü'l-halk*) veya teklifin (*ibtidâü't-teklîf*) başlaması örnek verilebilir. Diğeri ise yapılmadığı taktirde yergiyi gerektiren eylemlerdir. Buna örnek olarak vacip fiiller verilebilir.²⁵ Fiiller arasındaki bu taksimi Basra Mu'tezilesi

¹⁵ Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrremi İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.), 2479.

¹⁶ İlhan, “Aslah”, 495.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2479.

¹⁸ İlhan, “Aslah”, 495; Aytepe, “Mu'tezile'nin Aslah Teorisi ve Basra Mu'tezile'sinin Aslah Anlayışının Tahlili”, 87.

¹⁹ Bekir-İlyas Topaloğlu-Çelebi, “Kelâm Terimleri Sözlüğü” (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 33; Mikail İpek, “Mu'tezile'nin Nübüvvet Savunması” (Erzincan, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2020), 34.

²⁰ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, c. 14, ts., 65, 81-83; Mikail İpek, “Mu'tezile'nin Nübüvvet Savunması” (Erzincan, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2020), 34.

²¹ İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebâr* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 294; Aytepe, “Mu'tezile'nin Aslah Teorisi ve Basra Mu'tezile'sinin Aslah Anlayışının Tahlili”, 87.

²² İpek, “Mu'tezile'nin Nübüvvet Savunması”, 2020, 34-39.

²³ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 3. bs (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1992), 301-12; Kâdî Abdülcebâr, *El-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd-i ve'l-Adl*, c. 11 (Kahire, 1965), 81.

²⁴ Bkz. İlyas Çelebi, “Hüsün ve Kubuh”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 59-63; Aydın, “Aslah Konusu Bağlamında Mâtürîdî'nin Mu'tezile Eleştirisi”, 76.

²⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Şerh*, 326; Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 14/65. Ayrıca bkz. İlhan, “Aslah”, 3/495; Aydın, “Aslah Konusu Bağlamında Mâtürîdî'nin Mu'tezile Eleştirisi”, 76-77.

yapmaktadır. Bağdat Mu`tezilesi ise bu sınıflandırmayı reddetmektedir.<sup>26</sup> Salahın vücûbiyeti konusunda Mu`tezile'nin genel olarak ittifak halinde olduğu söylenebilir. Ancak aslah meselesi için aynı şeyi söylemek zordur. Burada Bağdat ile Basra Mu`tezilesi arasında temel bir fikir ayrılığı söz konusudur.<sup>27</sup> Bununla birlikte Basra ekolünden olduğu halde, Bağdatlıların konuya ilişkin fikrini benimseyenler söz konusudur. Ayrıca başta da belirtildiği üzere, Dirâr b. Amr ve Bişr b. Mu'temir gibi, aslah fikrini büsbütün reddeden Mu`tezile kelâmcılarından da bahsetmek mümkündür.²⁸ Yukarıdaki fiil taksimatı çerçevesinde şunlar söylenebilir: Allah'ın âlemi yaratması ve insanı teklife muhatap kılması övülen filler olarak kabul edilse de aksi durumda kınamayı gerektirecek bir sebep yoktur. Diğer bir ifadeyle Allah âlemi yaratmamış olsaydı, kınama veya yergi söz konusu olmayacaktı. Buradan hareketle âlemi yaratmak ve insanı teklife muhatap kılmak Allah için vacip değildir. Dolayısıyla âlemi yaratmak "salah" olmanın yanı sıra "aslah" şeklinde nitelenmez. Basra Mu`tezilesi'nin görüşü böyledir.²⁹ Ancak onlar, bilhassa teklif başladıktan sonra vücûbiyet durumunu farklı değerlendirmektedir. Nitekim teklifin başlamasıyla birlikte Allah'a yönelik birtakım vaciplik durumları ortaya çıkmaktadır. Temkîn (التمكين) teklifin gerekliliklerini yerine getirebilmek için kula imkân verilmesi- ve lutuf (اللطف)³⁰ buna örnek verilebilir.³¹

Basra ile Bağdat ekolleri arasındaki en temel fark aslahın kapsamıyla ilgilidir. Bağdat Mu`tezilesi'ne göre aslah, dinî ve dünyevî bütün konularda Allah'a vaciptir. Onlara göre bu konuda din-dünya ayrımı söz konusu değildir. Basralılar ise, aslah teorisini daha çok "teklif" ilkesiyle birlikte ele alarak,³² Allah'a vacip olan aslahın yalnızca dinî meselelerde geçerli olduğunu belirtmiş, bu konuda Bağdat Mu`tezilesi'ni eleştirmiştir. Bağdatlılara göre Allah'ın âlemi yaratması da vaciptir. Çünkü burada kulların maslahat ve menfaati söz konusudur.³³

Mu`tezile'den Kâdî Abdülcebbâr, Bağdatlılarla Basralılar arasındaki fikir farklılığını "lutuf" kavramı üzerinden açıklamaktadır. Buradaki asıl mesele lütfun illetiyle ilintilidir. Bağdat Mu`tezilesi'nin "yaratma" ve "teklif"i vacip görmesinin altında yatan sebep, onların lütfun vacip olmasının illetini aslah olarak kabul etmelerinden ileri gelmektedir. Diğer bir ifadeyle yaratma ve teklif kulun maslahatına uygun olduğu için bir lütuftur. Lütfu yaratmak aslah olduğuna göre, bu durumda lütfu da vaciptir. Basra Mu`tezilesi'ne göre ise söz konusu vücûbiyetin illeti doğrudan teklifle değil, kula teklif edilen konuyla ilgilidir. Yani Allah'ın kula teklifte bulunması vacip değildir. Ancak teklif çerçevesinde emrettiği ibadetleri eda etme konusunda, kul için en iyisini yaratmak ve kula gerekli imkânları sağlamak anlamındaki aslah ve lütfu Allah için vaciptir.³⁴ Basra ekolünün Bağdatlılara yönelttiği eleştirilerin benzerini İmâm Mâtürîdî (ö. 333/944) de yapmıştır.³⁵ Mu`tezile'den Bişr b. Mu'temir dışında bütün kelâmcılar, Allah'ın kâfire, iman edebilmek için ihtiyacı olan lütfu verdiğini kabul etmektedir. Aksi halde Allah kulları için maslahatı istememiş ve aynı zamanda adalet ilkesine hâlel gelmiş olacaktır. Allah için böyle nitelermeler muhaldir.³⁶ Burada Mu`tezile'nin genel olarak Allah'ı zulümden ve abesle iştilal etmekten tenzih etmeye çalıştığı görülmektedir. Nihayetinde onlara göre Allah kullarını mükafatlandırmak istemektedir ve onları yarattıktan sonra onların menfaati için teklif sunmuştur. İmtihandan başarı ile çıkabilmeleri adına kullara gerekli desteği sağlamak Allah için,

²⁶ Aytepe, "Mu`tezile'nin Aslah Teorisi ve Basra Mu`tezile'sinin Aslah Anlayışının Tahlili", 86.

²⁷ Abdülkerim b. Ahmed Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm* (Londra, 1934), 397-99.

²⁸ İlhan, "Aslah", 495-96; Alper, "Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda Mıdır?", 20.

²⁹ Alper, "Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda Mıdır?", 21.

³⁰ "İnsanın kendi iradesiyle Allah'a iman edip buyruklarına uymasını kolaylaştıran ilâhî fiil anlamında kelâm terimi." Geniş bilgi için bkz. İlyas Çelebi, "Lutuf", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 239-41.

³¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 14:53.

³² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, c. 15 (Kahire, ts.), 254.

³³ Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebbâr*, 295; Alper, "Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda Mıdır?", 20.

³⁴ Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 15:254.

³⁵ Geniş bilgi için bkz. Aydın, "Aslah Konusu Bağlamında Mâtürîdî'nin Mu`tezile Eleştirisi", 73-102; Alper, "Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda Mıdır?", 17-36.

³⁶ Ebu'l-Hasan Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn (İlk Dönem İslâm Mezhepleri)*, 1. bs (İstanbul: Kabcı Yayınevi, 2005), 209-15; Muhammed Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal (Dinler Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi)*, 2. bs (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 170-71; Alper, "Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda Mıdır?", 21.

vacip görülmüştür. Basra ve Bağdat ekolleri arasındaki asıl ayrılık noktası ise teklif eksensiz olmak suretiyle aslahın sınırına ilişkindir.

Mu'tezile'nin benimsediği aslah teorisi Sünnî ulemâ tarafından, kaleme alınan eserlerin ilgili bölümlerinde ele alınmış ve eleştirilmiştir. Onlar meseleyi daha çok Allah'ın ikramı, ihsanı ve hikmeti bağlamında değerlendirmiş, maslahatı akla değil, Allah'ın hür iradesine bağlamıştır. Onlar salah ve aslah kavramları yerine “Sünnetullah (سنة الله)” ve “Adetullah (عادة الله)” kelimelerini kullanmış, “واجب” düşüncesini şiddetle reddetmiştir. Örneğin Ebu'l Hasan el-Eş'arî'nin meşhur “الإخوة الثلاثة” (üç kardeş meselesi) örneği, Mu'tezile'nin aslah teorisini, bir anlamda çıkmaza sokmuştur.³⁷ Her ne kadar Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044) gibi son dönem Mu'tezilî kelâmcıları üç kardeş meselesiyle ilgili Eş'arî'ye cevaplar vermişse de Fahrettin Râzî (ö. 606/1210)'ye göre bu cevaplar tatminkâr olmadığı gibi, Mu'tezile'nin konuyla ilgili acziyetini göstermiştir.³⁸ Ehl-i Sünnet nazarında salah ve aslahı Allah için vacip görmek naslara aykırıdır.³⁹ Onlara göre vücûbiyet düşüncesi bazı i'tikâdî problemlere de sebebiyet vermektedir ki bunların başında Allah'ın mutlak ulûhiyetine halel getirmek gelmektedir. Ayrıca bu düşünce Allah'ın kuluna ikram ve ihsanda bulunmasının önünü kapatmakta, irade ve kudret sıfatlarını sınırlandırmaktadır. Sünnî bilginlere göre, aslahı yaratmak Allah'a vacip olmuş olsaydı, inkârcılar, kötüler, iblis ve cehennem yaratılmazdı. Ayrıca böyle olsaydı doğru yol üzere yaşayan ve tebliğ görevini icra eden peygamberler düşmanların elinde can vermezdi. Diğer taraftan insanlar da kendi haklarında hayır duada bulunmazdı. Çünkü zaten Allah en iyisini yaratmaktadır. Ancak Mu'tezile buna “Kötü fiillerin yaratıcısı kullardır. Kafirlerin imanla sorumlu tutulmasının sebebi sevap işleme potansiyelini ellerinde bulundurmalarıdır.”⁴⁰ demek suretiyle cevap vermektedir.

Eş'arî (ö. 324/935-36), “O, yaptığından sorumlu olmaz, İnsanlar ise sorumludur.”⁴¹ ayetinden hareketle, Allah'ın fiillerinde istediği şekilde tasarrufta bulunabileceğini ifade etmiştir. Ona göre kimse Allah'a vücûbiyet atfedip, O'nun kararlarını sorgulayamaz.⁴² Diğer bir Eş'arî kelâmcısı olan Gazzâlî (ö. 505/1111) ise konuyla ilgili olarak “Yüce Allah'ın kulları için en iyiyi (aslahı) yapması, O'nun üzerine vacip değildir. Aksine Allah, istediği şekilde hareket etmekte ve dilediği gibi hükmetmekte serbesttir.” ifadelerine yer vermiştir.⁴³ Diğer taraftan Hanefî-Mâtürîdî gelenekte de benzer görüşlere rastlanmaktadır. Konuyla ilgili İmâm A'zam Ebû Hanife (ö. 150/767) Allah'ın lütfkâr olduğunu, dilediğini adaletiyle hidayete erdirdiğini (التوفيق) dilediğini ise yine adaletiyle saptırdığını (الخذلان) belirtmiştir. Ona göre Allah'ın aslahı yaratması vacip değildir.⁴⁴ Pezdevî (ö. 493/1100) ise Mu'tezile'nin aslah düşüncesine ilişkin fikirlerini, Allah'ın fiillerinin insanların fiillerine benzetmek suretiyle elde ettiğini, bunun ise hatalı bir yol olduğunu ifade etmiştir. O, bir şeyin Allah'a vacip kılınması düşüncesini reddetmiştir.⁴⁵ Son dönem Mâtürîdî kelâmcılardan Rüknuddîn Ubeydullâh es-Semerkandî (ö. 701/1301) de Mu'tezile'nin aslah prensibini eleştirerek, kul için daima iyi olanın Allah'a vacip olmadığını ifade etmiştir.⁴⁶ Görüldüğü gibi gerek Mâtürîdî gerekse Eş'arî kelâmcılar, aslah konusunda Mu'tezile'yi tenkit ederek, Allah'a vücûbiyet atfetmenin yanlış ve mütenâkız olduğunu ifade etmiştir. Şimdi Cüveynî'nin, aslah teorisinin vacip olarak kabul edilmesine yönelik eleştirileri ele alınacaktır.

3.Cüveynî'nin, Mu'tezile'nin Aslah Teorisine Getirdiği Eleştiriler

Cüveynî, eserlerinde aslah meselesiyle ilgili, bilhassa Bağdat ile Basra ekolleri arasındaki ihtilafa dikkat çekmektedir. Ona göre Allah'a vücûbiyet atfedilemez.⁴⁷ O, öncelikle Basra ekolünün Bağdatlıları

³⁷ Sa'düddîn Teftazânî, *Şerhü'l-Akâid* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2014), 24; Mehmet Bulut, “İhve-i Selâse”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 6-7.

³⁸ Halil İbrahim Delen, *Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelâm Sistemi*, 1. bs (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 274-75.

³⁹ Hüd, 11/107.; Burûc, 85/16.

⁴⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 14:34.

⁴¹ Enbiyâ, 21/23.

⁴² Ebu'l-Hasan Eş'arî, *el-İbâne ve Usûlü Ehli's-Sünnet*, çev. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010), 148.

⁴³ Ebû Hâmid Gazzâlî, *İtikad'da Orta Yol (el-İktidâd fi'l-İ'tikâd)*, çev. Kemal Işık (Ankara: AÜİFD, 1971), 134-35.

⁴⁴ Ahmed Efendi Beyazîzâde, *İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin İtikâdî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi, 13. bs (İstanbul: İFAV Yayınları, 2010), 105-6.

⁴⁵ Ebu'l-Yusr Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, ed. tahk. Dr. Hanz Peter Linss (Kahire: Mektebetü'l-ezheriyye li't-türâs, 2005), 130-32.

⁴⁶ Rükneddin Ubeydullah Semerkandî, *el-Akîdetü'r-Rükniyye*, çev. Mustafa Bacaksız (İstanbul: Şamil Yayınevi, 2023), 69-70.

⁴⁷ İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Luma'u'l-Edille*, çev. Murat Serdar (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 76-78.

eleştirildiği noktaları belirtmek ve birtakım eleştiriler ortaya koymak suretiyle Bağdat Mu'tezilesi'nin aslah görüşünü tenkit etmiştir. Bağdat ekolünün görüşünün bâtil olduğunu ortaya koyduktan sonra ise Basra Mu'tezilesi'nin vücûbiyet anlayışını eleştirmiştir.

Cüveynî nazarında Bağdat ekolünün görüşü, aslahın din ve dünya işlerini kapsadığı yönündedir. Bu bağlamda Allah'ın, kulları için dünya ve ahirette menfaat olabilecek şeyleri ertelemesi caiz değildir. Kezâ bu hikmetsiz bir iştir ve Allah hikmetsiz olmaktan münezzehtir. Dolayısıyla kulların faydasına olacak her şeyi yaratmak Allah için vaciptir. Bağdatlılara göre yaratmanın başlaması (ibtidâi'l-halk) hikmet mucibince Allah için vaciptir. Allah'ın insanı yaratmasından sonra, onları akıl ve güç açısından belli bir donanıma kavuşturması gerekir. Allah ezelde insanı yaratacağını ve mükellef tutacağını biliyordu. Allah'ın kulları için maslahat olacağını bildiği “yaratma” ve “teklîf” aslah açısından vaciptir. Bağdat Mu'tezilesi'ne göre mevcut âlem ve yaratılan durumların hepsi, mümkün âlemler içinde en iyi olanıdır. Onlar bu düşüncelerini desteklemek amacıyla şu ifadeyi kullanmıştır: “Cehennemliklerin ebediyen cehennemde kalmaları, çıkmalarından daha iyidir. Aynı şekilde Allah'ın dünya hayatında fasıklara lanet etmesi, onların tövbe etmeden ölmeleri ve sonrasında sevaptan mahrum kalıp amellerinin boşa çıkmasından daha iyidir.”⁴⁸

Cüveynî'nin bildirdiğine göre Basra Mu'tezilesi, Bağdat ekolünün görüşlerinin önemli bir kısmını reddetmiştir. Cüveynî iki ekolün görüş birliği içinde olduğu iki önemli konuyu dile getirmiştir. Birincisi, sevap işleyenin mükafatlandırılması ve cezayı hak edenin cezalandırılmasıdır. (الوعد و الوعيد)⁴⁹ İkincisi ise, onlar Allah'ın kulu yaratıp teklife muhatap kıldıktan sonra, onları terk ve ihmal etmemesinin, bilakis tefekküre sevk etmesinin, doğru yolu bulma konusunda kula imkan sağlamasının vücûbiyeti konusunda da hemfikirdir. Bu bağlamda her iki ekol de Allah'ın tekliften sonra kula temkin, tebyîn sağlaması ve lütüfta bulunması konusunda bir vaciplik durumu üzerinde yoğunlaşmıştır. Basra Mu'tezilesi'ne göre Allah kulda, bir lütuf olarak, en başta akli kemâle erdirir ancak Allah'ın teklifin illetlerini ortaya koymak gibi bir yükümlülüğü söz konusu değildir. Şayet Allah bir kulu mükellef kıldıysa, o kul zaten akıl-bâliğdir. Sonraki süreçte ise Allah, imtihandan başarıyla çıkma konusunda, kullarına ihsanda bulunur, gerekli imkanları sunar. Basralılara göre asıl vacip olan kısım budur. Bağdatlılar ise bunu kabul etmekle birlikte Allah'ın kula karşı yükümlülüğünü teklifin ve hatta yaratılışın başlangıcına kadar götürmektedir.⁵⁰ Cüveynî Basra ve Bağdat ekollerinin aslah anlayışını *Şâmil fi usûli'd-dîn* adlı eserinde⁵¹ de kaleme aldığını ifade etmiştir.⁵² Ancak konuya ilişkin tafsilatlı bilgiye daha çok *Kitâbü'l-irşâd*'da rastlanmıştır. O, Bağdat ve Basra ekollerinin aslahla ilgili görüşlerini, görüşlerin ortak ve farklı veçhelerini ortaya koyduktan sonra Bağdat Mu'tezilesi'ne yönelik eleştirilerini mevzu bahis etmiştir.

3.1. Bağdat Mu'tezilesi'ne Yönelik Eleştiriler

Cüveynî Bağdat Mu'tezilesi imamlarını, aslah prensibi ekseninde, kıyas, ibadetlerin taksimi ve nafîle ibadetlerin durumu, salt bilgiye güven duymak, hamd ve şükürün gerekliliği ve lezzetin sınırları gibi konulardan hareketle eleştirmiştir. Şimdi Cüveynî'nin kıyas konusunda ileri sürdüğü eleştiriler incelenip değerlendirilecektir.

3.1.1. Kıyas Konusundaki Eleştiri

Cüveynî'nin ilk itirazı gâibin şâhîde kıyas edilmesi ilkesi çerçevesindedir. Cüveynî Mu'tezile'yi, böyle bir meselede söz konusu ilkenin geçerli olmayacağı yönünde tenkit etmektedir. Mu'tezile, şâhid (شاهد) âlemde, aklen fehmedilen birtakım olaylardan hareketle, iyi ve kötünün tespit edilebileceğini ileri sürmektedir. Bu kabulden hareketle onlar, görünmeyen âlemi şâhid âleme kıyas etmektedir. Cüveynî bu düşünceden şöyle bir sonuç çıkarmaktadır: Bir kulun başka bir kula mümkün olan en güzel şekilde iyilikte bulunması gereklidir. Bu da “gerek görünen (insan) gerekse görünmeyen (Allah) âlem için aslahı yapmak vaciptir” sonucunu doğurmaktadır. Şayet Mu'tezile, şâhid âlem için söz konusu ilkeyi kabul

⁴⁸ İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950), 287.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, “Va'd ve Va'id”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 414-15.

⁵⁰ Cüveynî, *İrşâd*, 288; Cüveynî, *Luma'u'l-Edille*, 76-78.

⁵¹ İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Şâmil fi usûli'd-dîn* (İskenderiye: Mektebetü'l-İskenderiye, 1969), 9-16.

⁵² Cüveynî, *İrşâd*, 288.

etmezse kendi kendisiyle çelişmiş olmaktadır. Çünkü onlar, kulun dünyevî işlerde kendisi için en iyi (aslah) olanı yapmasının gerekli olmadığını belirterek, Ehl-i Sünnet ile aynı görüşü paylaşmıştır. Nitekim kul, zarar ve yararı kesin olmayan işler dışında, kendisi için menfaat ve lezzete ulaşma imkanına sahiptir.⁵³ Anlaşıldığı kadarıyla Cüveynî burada Bağdat Mu'tezilesi'nin gâibin şahide kıyas edilmesi ilkesinden hareketle, Allah-insan arasında bir benzerlik kurmasını ve Allah için aslahı vacip kabul etmesini eleştirmektedir. Cüveynî, şayet böyle bir kıyas ve benzerlik durumu söz konusuysa, insan için neden böyle bir zorunluluğun olmadığını sormak suretiyle itirazda bulunmaktadır.

Cüveynî, bu açıklamaya, Mu'tezile'den gelmesi muhtemel bir itirazı dile getirerek devam etmektedir: Buna göre kulun kendisi ve diğer insanlar için aslahı yapması vacip değildir. Çünkü böyle bir zaruret kul için adalet değildir. Nitekim burada birçok çaba, zorluk ve meşakkatten bahsedilebilir. Ancak Allah için zorluk ve meşakkat diye bir mefhum yoktur. Allah aslahı yaratmaya muktedir olup icra ettiği eylemlerde kul için bir zarar söz konusu değildir. Cüveynî, Mu'tezile'nin bu muhtemel itirazının bir sonuç doğurmayacağını belirtmiştir. Çünkü burada aslahın vacip olmasının illeti, aslahı yapmaya muktedir olmak ya da olmamak değildir. Şayet böyle olsaydı, o halde kullar hakkında yapılması ittifakla vacip olan işlerde de söz konusu ayırımın olması gerekirdi. Böylece kulun, kendisini meşakkate sokacak eylemler icra etmesi kendisi için vacip olmamış olur.⁵⁴ Cüveynî, aslah konusunda Mu'tezile'nin çelişki içinde olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁵ Ona göre şayet Allah ile insan arasında fiil açısından bir kıyas yapılıyorsa ve bunun yanı sıra, aslahı Allah için vacip, kul içinse uygun (vacip değil) kabul ediliyorsa, burada büyük bir çelişki var demektir.⁵⁶

3.1.2. İbadetlerin Taksimi ve Nafile İbadetler

Cüveynî'nin Bağdat Mu'tezilesi'ne yönelttiği diğer bir itiraz ise ibadetlerin taksimi ve nafile ibadetlerin konumuyla ilintilidir. Buna göre Allah'a yakınlaşmak ve nafile niyetiyle eda edilen ibadetler kulların maslahatı içindir. Nitekim Allah söz konusu ibadetlerin ifası noktasında kullara çağrıda bulunmaktadır. Çünkü Allah'a yaraşan, kullarının menfaatini sağlayacak konularda, onları iyi olana (salâh) teşvik etmesidir. Bu gibi ibadetleri teşvik etmek Allah'a yaraştığı gibi, icra etmek de kul için gerekli olmaktadır. Burada Allah'ın teşvik etmesi de kulun teklife icabet etmesi de aslah olup kulun menfaatine uygundur. Kulun fiilleri vacip ve gönüllü (mendûb) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Aynı şekilde Allah'ın fiilleri de vâcip ve lütuf fiiller şeklinde taksim edilmektedir. Cüveynî bu açıklamasına mukabil, yine gelebilecek muhtemel bir itirazı zikretmiştir. Buna göre Mu'tezile şöyle diyebilir: "Allah kendisiyle ilgili hükümleri vacip ve lütuf olmak üzere ikiye ayırmıştır. Kezâ bunun salâh olduğu bilgisi onun ezeli ilminde vardır. Nafile ibadetlerin hepsi kullar için vacip olsaydı, kulların önemli bir kısmı küfre girer, teklifin meşakkatli ve zor yükünden kaçıp, kendileri için daha zahmetsiz yollara tevessül ederlerdi. Allah bunu bildiği için kulların fiillerini ikiye ayırmış ve böylece aslah olanı yapmıştır." Cüveynî'ye göre böyle bir itiraz çok kolay bir şekilde bertaraf edilebilir. Şöyle ki nafile ibadetler kulan istenen bir iyilik (kendileri için) mahiyetindedir. Kulun böyle bir şeyi inkâr etmesi zaten muhaldir.⁵⁷

3.1.3. Salt Bilgiye Güvenmek

Cüveynî'nin Bağdat Mu'tezilesi'ne yönelttiği en önemli itirazlardan biri, Mu'tezile'nin salt bilgiye itibar etmemesiyle ilgilidir. Daha açık bir ifadeyle onlar, her şeyi Allah'ın ilmine tâbi kılmakla beraber, aslahın vücûbiyeti noktasında bu hassasiyetlerini bir kenara bırakmaktadır. Cüveynî'nin ifadelerine göre onlar şu görüştedir: Allah mükellef tuttuğu kulun, kendisine bahşedilen üstün derecelere ulaşamayacağını ezeli ilmiyle bilse de o kula aslahı yaratması O'na vaciptir. Yani Allah, bir kulun küfür, kibir, azgınlık ve kötülük içinde olacağını bildiği halde, onun için aslahı (temkin, tebyîn ve lütuf) yaratmak durumundadır. Burada vücûbiyet, kulun söz konusu imkanlardan faydalanmasına bağlanmamıştır. Allah'ın gönderdiği peygambere kulak vermek-vermemek, iyi kul olmak için sunulan imkanlardan faydalanmak veya faydalanmamak kula kalmıştır. Her halükârda Allah'ın kul için aslah

⁵³ Cüveynî, 289-90.

⁵⁴ Cüveynî, 290.

⁵⁵ Cüveynî, *Luma'u'l-Edille*, 76-78.

⁵⁶ Cüveynî, *İrşâd*, 291.

⁵⁷ Cüveynî, 291-92.

olanı yaratması vaciptir. Burada Allah'ın ezelde her şeyden haberdar olması onların görüşünü değiştirmemiştir. Cüveynî, Mu`tezile'nin aslah görüşünü birçok konuda olduğu gibi,<sup>58</sup> ahiret ahvali üzerinden de eleştirmektedir. Nitekim kıyamet gününde amel defterleri açılıp hesaplar yapılırken, Allah'ın kulları için salâh olanı yaratması icap etmektedir. Mu`tezile mantığında, cehennem ehli için salâh olan, onların ebedî olarak orada kalmaları, derilerinin pişmesi ve parça parça olması, kendilerine cennetin lezzetli içecekleri yerine zakkum verilmesidir. Cüveynî'ye göre şayet Mu`tezile bu durumun onlar için cennette olmaktan daha uygun olduğunu söylerse, bu onların inat ettiğini göstermektedir. Mu`tezile, "Allah onları cehennemden kurtarıp tekrar dünyaya gönderse, işledikleri günahlardan daha fazlasını işleyecek ve daha fazla cezaya müstahak olacaklardır. Dolayısıyla Allah'ın cehennem ehlini, içinde buldukları durumda bırakması daha iyidir. Diğer türlü küfürleri-günahları artacak ve bu sebeple cezaları da ziyadeleşecektir." derse, sonu olmayan bir yola girilmiş olur.⁵⁹ Anlaşıldığı kadarıyla Mu`tezile burada Allah'ın kul için en iyisini yarattığını belirtmektedir. Yani kulu cehennemden çıkarıp yeniden imtihan dünyasına gönderse, kul daha büyük günah ve isyanlarla ölecek ve daha büyük cezalara çarptırılacaktır. Dolayısıyla Allah'ın böyle kulları cehennemde tutması salâh olandır. Kullar, bu yolla kendileri için en iyinin tahakkuk etmesi ve daha büyük cezalara müstahak olmamaları anlamında kurtulmuş olmaktadır.

Cüveynî konuyu işlerken Eş'arî'nin "üç kardeş" meselesini akıllara getirecek açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁰ O Mu`tezile'nin görüşüne yönelik, "Günah işleyen ve ebedî cehennemde kalan kulların, neden azap halindeyken canları alınmadı, azaptan kurtarılmadı veya dünya hayatındayken akılları yok edilmedi?" şeklinde soru yönelmiş, onların görüşünün bâtil olduğunu ima etmeye çalışmıştır. Cüveynî'ye göre, yukarıda geçen manasıyla, kulu azaptan kurtarmak geçerli bir rahatlama değildir. Diğer taraftan Allah'ın, küfre düşeceğini bildiği kulu mükellef kılması ise sevap beklentisi olmaksızın meşakkat yüklemekten başka bir şey değildir.⁶¹ Anlaşıldığı kadarıyla Mu`tezile kula mükellefiyet atfederken insanoğlunun doğuştan sahip olduğu ve olumlu-olumsuz bütün potansiyellerinin sınırını ifade eden "fitrat (الفطرة)" kavramına göndermede bulunmaktadır.⁶² Onlara göre kâfirde çok iyi bir mü'min olma fitratı varken, mü'minde ise küfre düşme potansiyeli vardır. İnsanın böylesine bir düzlemde iman ve itaat etmesi beklenmektedir. Dolayısıyla onlara göre kâfirde iman etme potansiyeli varsa, kul iman etmekle mükellef kabul edilir. Allah'ın ezelde kulun küfre düşeceğini bilmesi, sonucu değiştirmemektedir. Cüveynî, Mu`tezile'nin bu düşüncesiyle, aslahın vücûbiyeti fikrinin birbiriyle örtüşmediğini ima etmektedir. Yani bir taraftan kul için en iyisini yaratmak Allah'a vacipken, kâfir olacağı bilinen kuldan iman beklenmesi ve iman etmediği takdirde cezalandırılması çelişki arz etmektedir.

3.1.4. Hamd ve Şükürün Gerekliliği

Cüveynî'nin konuyla ilgili Bağdat Mu`tezilesi'ni eleştirdiği noktalardan biri de hamd ve şükürün gerekliği konusuyla ilgilidir. Onun ifadelerine göre, Mu`tezile nazarında Allah'ın yarattığı her şeyde ona şükretmek gerekmemektedir. Şayet kul dünya hayatındayken imtihanı geçip cenneti kazandıysa, Allah'ın ahirette onu cennete koymasından dolayı hamd ve şükür gerekmez. Çünkü Mu`tezile mantığında, üzerine vacip olanı yapmak şükürü gerektirmez. Cüveynî bu fikrin tutarsız olduğunu ifade ederek şöyle bir örnekle düşüncesini pekiştirmiştir: Mu`tezile'nin fikri kabul edilecek olursa, bu durumda borcunu zamanında ödeyen birine veya üstüne vacip olan şeyi yapan hiç kimseye teşekkür etmeye gerek yoktur. Bu itiraz karşısında şayet Mu`tezile, "الثواب عوض، ليس على العوض عوض" (Sevap bir karşılıktır, karşılığın karşılığı olmaz. Başta verilen nimet bunun gibi değildir.)" gibi bir savunma yaparsa ona şöyle denir: Katıyyet ve gereklilik noktasında her iki durum da birbirine eşitse, "ivaz"⁶³ ile "(başta verilen) nimeti" birbirinden ayırmak mantıksızlıktır. Öte yandan kulun şükürü nimetin bedeli olup, bu da

⁵⁸ Cüveynî, *Luma'u'l-Edille*, 76-77.

⁵⁹ Cüveynî, *İrşâd*, 292-93.

⁶⁰ Cüveynî, *Luma'u'l-Edille*, 76-77.

⁶¹ Cüveynî, *İrşâd*, 293.

⁶² Bkz. Hayati Hökelekli, "Fıtrat", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 47-48.

⁶³ "Dünyada yaşanan üzüntü ve acılara karşılık âhirette bedel ödeneceğini ifade eden kelâm terimi." Ayrıntılı bilgi için bkz. İlyas Çelebi, "İvaz", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 488-90.

savabın ikabıdır.⁶⁴ Öncelikle Mu`tezile'nin kabul ettiği söylenen, Allah'ın yaptığı her şeye şükretmemek gerektiği düşüncesi kanaatimizce İslâm'ın ruhuyla bağdaşmamaktadır. Onlar Allah ile kul arasındaki ahlakî ilişkiyi rasyonel düzlemde kabul ettikleri için, böyle bir fikri kabul etmeleri şaşırılacak bir şey değildir. Bu durumda Allah kulun menfaatini düşündüğü ve irade ettiği için, yarattığı her şeyi onun maslahatına uygun yaratmaktadır. Teklif Allah'tan olduğu için, aslahı yaratmak Allah için vacip görülmüş, vacip olanı yerine getirmek de bu bağlamda hamd ve şükre mazhar görülmemiştir. Ancak Bağdat Mu`tezilesi mantığıyla düşünmek gerekirse, insanı yaratmak ve teklife muhatap kılmak insanın maslahatına uygun olduğuna ve Allah, söz konusu maslahat çerçevesinde hareket ettiğine göre, bu bile tek başına hamd ve şükür için yeterli olmaktadır. Çünkü burada Allah sadece insanın maslahatını irade etmiş, insanı değerli görmüştür. Diğer taraftan bu düşünce toplumsal hayatta da birtakım problemlere sebebiyet verecektir. Bir şeyi yapması gerektiği için yapan Allah'a şükürü gerekli görmeyen insan, aynı durumu insan için de kabul edecektir. Nitekim Mu`tezile mantığında Allah-insan kıyaslaması, birçok konuda öne sürülen bir öğretilerdir. Bu da insanlar arasında nezaketsizlik başta olmak üzere kabalık ve şükürsüzlük gibi birçok hasletin ortaya çıkmasına sebep olma potansiyelini taşımaktadır. Ayrıca Mu`tezile, Allah'a yaptığı her şey için şükretmek gerekmez derken aslında kendi mantığıyla çelişmiş görünmektedir. Çünkü onlara göre Allah ile insan arasında teklif bağlamında bir sözleşme yapılmıştır. Buna göre Allah ve insan gereklilikleri yerine getirmelidir. Kulun yerine getirmesi gereken en önemli görevlerden biri şükürdür. Dolayısıyla Mu`tezile burada aslah teorisini güçlendirmeye çalışırken, zaman zaman kendi içinde çelişkiye düşecek fikirler ortaya atmaktadır.

3.1.5. Lezzetin Sınırları

Cüveynî'nin Bağdat Mu`tezilesi'ne yönelik itirazlarından biri de lezzetlerin sınırıyla ilgilidir. Buna göre Allah'ın kulları için yaratacağı lezzetler ve nimetlerin Allah açısından bir sınırı yoktur. Bu durumda sistematik bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Şayet Allah'ın aslahı yaratması vacipse iki ihtimal söz konusudur. Birincisi mevcut âlem ve lezzetler mümkünler arasından en iyisidir. Böylesi bir durumda Allah'ın daha iyi olanı yaratamaması gibi bir düşünce akıllara gelmektedir ki bu Allah için muhâldir. İkinci ihtimalde ise mevcut âlem ve lezzetler mümkünler içinde en iyi olanı değildir. O halde Allah neden en iyisini yaratmamıştır. Nitekim aslahı yaratmak kulların maslahatı için Allah'a vaciptir. Böyle bir itiraz karşısında Cüveynî Mu`tezile'nin muhtemel itirazını dile getirmektedir. O itiraz şöyledir: "Mevcut lezzetlerden fazlası kulu azdıracığı ve bu Allah'ın ezeli bilgisinde olduğu için, Allah kullar için aslah olanı yaratmıştır." Bu durumda Cüveynî, lezzetlerin fayda sağlayan şeyler olduğunu ifade etmiştir. Diğer taraftan kulun azgınlık yapacağına dair ezeli ilme ilişkin bir dayanak da söz konusu değildir. Nitekim Allah bir kulu yaratıp mükellef kıldığında, ona birtakım istitaâtler verir ve kulun tercih hakkı olduğunu bilir. Dolayısıyla kul iyi veya kötüyü seçebilir. Kâfirin, azgınlık yapıp küfre gireceği bilindiği halde onun yaratılması ve mükellef kılınması nasıl mantıksız (Mu`tezile'ye göre) değilse, lezzetlerin fazlasının kulu azdıracığı ve bu nedenle maslahat mucibince yaratılmadığı fikir aklen mantıksızdır.<sup>65</sup> Burada Eş'arî ile Cubbâî arasında geçen "üç kardeş" meselesinin düğümlendiği noktada, Cüveynî Mu`tezile'yi köşeye sıkıştırmış görünmektedir. Yani verilenlerden fazlası verildiği takdirde kulun azacağını ve maslahat olmayacağını söyleyen bir düşünce sisteminde küfre düşene yer olmaması gerekir. Şayet Allah daha çok nimet verip kulları azdırmadıysa, kâfir neden küfre düştü? Diğer bir ifadeyle kâfirin küfre düşmesine engel olacak maslahatlar neden yaratılmadı? Bu konuda Allah'ın irade ve kudreti mi yok, yoksa Allah böyle mi olmasını istemekte? Böyle olmasını istiyorsa o halde adalet bahsinin tekrar gündeme gelmesi gerekir. Oysaki aslah teorisi Allah'ın adaletini delillendirme çalışmalarının bir sonucudur. Sonuç olarak Eş'arî'nin Cubbâî'ye üç kardeş meselesiyle ilgili verdiği cevabı Cüveynî tekrar hatırlatmaktadır.

Cüveynî'ye göre Mu`tezile ümmetin bu konudaki icmasını delmek ve imamlara muhalefet etmek niyetindedir. Çünkü aslah olanın Allah'a vacip kılınması, O'nun fazl-ı keremini yok saymak anlamına gelmektedir. Böylece Allah, kullarına lütufta bulunan bir yaratıcı olmaktan çıkar ki bu O'nun için müstahildir. Nitekim Allah, istediği kula lütufta bulunur, istemediğinden de yardım elini çeker. Kur'an ayetleri bize bunu ifade etmektedir. Mu`tezile'ye göre ise Allah'ın lütufta bulunma konusunda bir iradesi söz konusu değildir. Onlar lütfun vacip olduğunu söyleyerek hem ulûhiyete halel getirmiş hem de

⁶⁴ Cüveynî, *İrşâd*, 293-94.

⁶⁵ Cüveynî, 294-95.

Allah'ın kitabına karşı çıkmıştır.⁶⁶ Kezâ Allah Kur'an'da irade sahibi olduğunu şöyle dile getirmektedir: “*Rabbin, dilediğini yaratır ve seçer. Onların iş seçimi hakkı yoktur. Allah, onların ortak koştuğlarından uzaktır ve yücedir.* (وَرَبُّكَ بِخَلْقِ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ)”.⁶⁷ Görüldüğü gibi Cüveynî Allah'ın irade sahibi bir yaratıcı olmasından hareketle, kendisine vücûbiyet atfedilemeyeceğini ileri sürmektedir. Cüveynî Mu'tezile'nin aslah teorisini birçok açıdan eleştirmiş, böyle bir anlayışın Allah'ı sınırlandıracağını ve ulûhiyete zarar vereceğini vurgulamıştır.⁶⁸ Buraya kadarki kısımda Cüveynî'nin Bağdat Mu'tezilesini eleştirdiği noktalar ele alındı. Cüveynî'nin eleştirdiği noktaların önemli bir kısmını Basra Mu'tezilesi de dile getirmiştir. Şimdi ise Basra ekolüne yönelik itirazlar ele alınacaktır.

3.2. Basra Mu'tezilesi'ne Yönelik Eleştiriler

Cüveynî'nin, aslah prensibi bağlamında Basra Mu'tezilesi'ni eleştirdiği metinler incelendiğinde, onun genellikle Basralıları hüsün ve kubhun akli oluşu ve va'd-va'id konularında tenkit ettiği müşahede edilmektedir. Şimdi Cüveynî'nin hüsün ve kubuh konusunda Mu'tezile'ye yönelttiği eleştiriler incelenip değerlendirilecektir.

3.2.1. Hüsün ve Kubhun Akli Oluşu

Cüveynî öncelikle onların hüsün ve kubhun akli olduğuna dair görüşünü tenkit etmektedir. Buradan hareketle, Allah'a vücûbiyet atfetmenin ulûhiyet anlayışıyla çeliştiğini belirtmektedir. Cüveynî'nin, aslah fikri doğru kabul edildiği takdirde, bunun neden sadece dinî konularda olduğunu irdelemesi, dikkat çeken noktalardan biridir. Tekliften sonra dinî işler konusunda aslahın vücûbiyeti olup, şehvet ve lezzetler yaratıldıktan sonra aynı durumun dünya işleri için kabul edilmemesi, Cüveynî açısından bir tenâkuz arz etmektedir.⁶⁹ O, Mu'tezile'yi akla haddinden fazla yetki verme ve görünür âlemle Allah arasında bir benzerlik kurma eğilimini eleştirerek meseleyi şöyle bir örnekle genişletmiştir: Uçsuz bucaksız denizlere ve sayısız derelere sahip olup, buna muhtaç olmayan bir kimse, susuzluktan dili dışarı çıkmış bir kimsenin bu deniz ve derelerden su içmesine müsaade etmemesi iyilik değil bizzat kötülüktür. Şayet böyle bir şey kötülük değilse, âlemde akli açıdan kötülük yok demektir. Cüveynî burada Allah'ın sonsuz ve sınırsız rahmet ve mağfireti yanında aslah anlayışının bir hiç olduğunu ima etmeye çalışmaktadır. Kaldı ki deniz ve dereler dahi onun mağfiret ve fazl-ı keremi yanında sıfır mahiyetindedir. Nitekim denizler büyük olsa da sınırlı ve sonludur. Allah'ın rahmet ve kudreti ise sonsuzdur. İnsanların bağışlanması, affedilmesi, nimetlendirilmesi vb. hiçbir şey o hazineden zerre bir miktar eksiltmez.⁷⁰ Cüveynî burada Mu'tezile'nin Allah'ı sınırlandırdığını ima etmektedir. Böylece Allah'ın en çok öne çıkan rahmet ve kudret vasıfları yok hükmünde kabul edilmiş, bunların harekete geçmesi ise sınırlı olmakla beraber, aklın koyduğu birtakım kurallara bağlanmıştır. Cüveynî, adaletin gereği olarak ortaya konan söz konusu aslah ilkesinin bu bağlamda ulûhiyete zarar verdiği kanaatindedir.

3.2.2. Va'd ve'l-va'id

Cüveynî, Basralıları “va'd ve va'id (الوعد و الوعيد)”⁷¹ ilkesi bağlamında eleştirmiştir. O yine bir örnekle “va'id” ilkesinin tutarsızlığına dikkat çekmektedir. Bir hizmetçi dünyada bir kötülük işlese, efendisinin onu affetmesi, ahlâkî açıdan hüsün kabul edilir. Durum böyleyken merhametlilerin en merhametlisi olan Allah, nasıl olur da günahlarından dolayı pişman olmuş kulları, kelepçe ve zincirlere bağlayıp ebedî cehennemde bırakır?⁷² Cüveynî burada hem Allah ile insan arasında hükümler açısından bir benzerlik kurup hem de Allah'ın merhametini görmezden gelen Mu'tezile'yi eleştirmektedir. Ona göre bu görüş, onların kabul ettiği aslah fikriyle örtüşmemektedir. Zira dünya hayatında dahi hata yapmayı affetmek güzel bir fiil olarak kabul edilirken, rahmeti sonsuz olan Allah'ın kulu affetmeyip ebedî

⁶⁶ Cüveynî, *Luma'u'l-Edille*, 64-69, 76-77.

⁶⁷ Cüveynî, *İrşâd*, 295.

⁶⁸ Cüveynî, *İrşâd*, 294-296; Ayrıca bkz. İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *Akîdetü'n-nizâmîyye* (Kahire: Mektebetü'l-ezheriyye li't-türâs, 1992), 35-51.

⁶⁹ Cüveynî, *İrşâd*, 295-96.

⁷⁰ Cüveynî, 296.

⁷¹ Kutlu, “Va'd ve Va'id”, 414-15.

⁷² Cüveynî, *İrşâd*, 296-97.

cehenneme terk etmesi aklen mütenakız görünmektedir. Ancak burada dikkat çeken bir detay da şudur ki Mu`tezile'yi kıyas noktasında eleştiren Cüveynî, yukarıdaki örnekte, kendi düşüncesini perçinlemek için kıyasa başvurmuştur. Bu da Cüveynî'nin zaman zaman kendi sistemi içinde çelişkiye düştüğünü göstermektedir. Keza Allah'ın yüce merhametini ve kudretini öne çıkarmak için de olsa, Cüveynî Allah ile insan arasında bir kıyas veya benzetme yoluna gitmiştir.

Cüveynî yine “üç kardeş” meselesindeki tartışmaya atıfta bulunarak, tekliften sonra aslahı vacip kabul eden Mu`tezile'yi eleştirmiştir.⁷³ Şöyle ki: Allah'ın, büyüüp kendisine fırsat verildiği takdirde, isyan edip küfre düşeceğini bildiği kulun, henüz akıl-bâliğ değilken canını alarak, onun hakkında aslah olanı murad etmesi, aklın kabul edebileceği bir şey değildir. Çünkü nihayetinde o kul büyüdüğü zaman isyan edecektir ve bu insan öyle ya da böyle âsî biridir. Onun çocuk yaşta öldürülmesi bu gerçeği değiştirmez. Yani yaşadığı taktirde isyan edecek olan birinin, ölmesi neticesinde kurtulması adalet ilkesiyle çelişmektedir. Cüveynî bu eleştirisini bir örnekle somut hale getirmektedir. Zengin bir baba oğluna çok mal verdiği taktirde onun azacağını, kötülüğü irade edeceğini ve dalâlete sapacağını, az mal verdiği ise doğru yolda istikamet üzere olacağını bilmektedir. Buna rağmen oğluna çok mal veren babanın “Ben onun âsî ve azgın olacağını bildiğim halde, sırf onun ihtiyacını karşılamak için ona bol mal verdim.” demesi akla ne kadar ters ise Mu`tezile'nin fikri de o kadar batıldır. Mu`tezile şöyle diyebilir: “Baba oğlu hakkında, doğru yolu bulduğunda ne kadar sevap kazanacağını, kötü yola girdiğinde ise neye müstahak olacağını tam manasıyla ihata edemez. Ancak bu durum Allah için söz konusu değildir. Allah mükellefin, iman durumunda ne kadar sevap kazanacağını bilir.” Cüveynî'ye göre böyle bir itiraz dinle oynamak anlamına gelmektedir. Kezâ kulun elde edemeyeceği bilinen bir sevabın miktarının herhangi bir hükmü söz konusu olmadığı gibi, kulun ulaşamayacağı sevabın ne kadar olduğunun Allah tarafından bilinmesinin de kula bir faydası yoktur.⁷⁴

Cüveynî, Mu`tezile'nin aslah anlayışının onların benimsediği kader anlayışıyla mütenakız olduğunu ortaya koymak amacıyla, kendilerine bir eleştiri daha yöneltmiştir. Buna göre, küfre düşeceğini bildiği kula Allah'ın mükellefiyet vermesi iyi olsaydı, henüz mükellef olmamış ancak mükellef olduğunda küfre düşecek olan birinin, küfre girene kadar kendisini hayatta bırakmasını Allah'tan istemesi aslah olurdu. Nitekim kendisi için aslah olanı kulun Allah'tan istemesi bir haktır. Durum böyle olmadığına göre Mu`tezile'nin kabul ettiği kader anlayışı geçersiz olmaktadır.⁷⁵

4. Lütuf

Cüveynî, Allah'ın hazinelerinin geniş olduğunu, sevaba mislinden fazlasını lütfetmeye muktedir olduğunu belirtmiştir. Durum böyleyken kulu musibet, bela ve meşakatlere sürüklemenin bir manası yoktur. Şayet Mu`tezile, “Hak edilenin karşılığının alınması, lütuf olarak verilenin alınmasından aslahtır.” derse, bu görüşleri onların Allah'ı hakkıyla tanımadıklarını göstermektedir. Nitekim böylesi bir durumda Allah'ın lütfunun reddedilmesi söz konusu olmaktadır. Bu ise ancak denklik açısından aynı noktada olan arkadaşlar arasında cereyan edebilir. Allah tarafından yaratıldığı halde, kimse O'nun lütfunu kabul etmeme gibi bir tavır sergileyemez. Mu`tezile'ye göre Allah'ın lütufta bulunduğu en önemli delili, insanı mükellef kılmasıdır. Dolayısıyla onlar, “nankörün helake uğramasını, lütfu mazhar olmasından” iyi kabul etmişlerdir. Mu`tezile kelâmında Allah, iman ve itaat edeceğini bildiği kula lütufta bulunmaktadır. Lütuf göreceli bir kavram olup, yerine göre küfre düşmek de lütuf olarak benimsenmiştir. Onlara göre lütufta bulunmak Allah'a vaciptir. Onlardan bazılarının göre, iman etmeyecek birine lütufta bulunmak Allah'ın gücü dahilinde değildir. Cüveynî, Mu`tezile'nin lütuf teorisine ilişkin görüşlerini aktardıktan sonra, Ehl-i Sünnet'in konuya ilişkin yaklaşımını ortaya koymak suretiyle onların görüşlerini reddetmektedir.⁷⁶ Cüveynî'ye göre lütuf, Allah'ın kulda kul olma kudretini yaratmasıdır. Bu da Allah'ın kudretiyledir. Cüveynî lütuf konusunda Mu`tezile'nin içine düştüğü bir çelişkidir bahsetmektedir. Şöyle ki onlar bir taraftan din konusunda lütfun Allah'a vacip olduğunu savunurken diğer taraftan, Allah'ın kulu daha çok sevaba ulaştırmak amacıyla imtihanı zorlaştırdığını, mükellefleri daha çok meşakkate maruz bıraktığını savunmuştur. Bunları yaparken de Allah'ın lütfunu

⁷³ Cüveynî, *Luma'u'l-Edille*, 76-77.

⁷⁴ Cüveynî, *İrşâd*, 297-98.

⁷⁵ Cüveynî, 298-99.

⁷⁶ Bkz. Cüveynî, *Nizamiyye*, 35-41.

kestiği belirtilmiştir. Dolayısıyla, lütuf hem vacip kabul edilmiş hem de Allah'ın kulun daha çok sevap kazanması için, kuldun lütfunu kestiği ifade edilmiş olmaktadır. Bu da çelişki olarak telakki edilmiştir. Şayet Mu`tezile "Buradaki amaç kulların iman etmesidir." derse, iman etmeyecek kula teklifte bulunmanın bir gayesinin olup olmadığı sorulmalıdır. Sonuç olarak akıl şunu itiraf edecektir ki teklifte bulunmadan kulun vefat etmesi onun için bir lütuf iken, iman edeceği bilinen bir mükellefin vefat etmesi lütuf olarak kabul edilmez.⁷⁷

Cüveynî'nin aslah teorisi bağlamında Mu`tezile eleştirisini birkaç noktada toplamak mümkündür. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki onun bu konudaki en önemli savunması, üç kardeş meselesine dayanmaktadır. Burada Mu`tezile'nin adalet ilkesi önemli ölçüde itibar kaybetmiştir. Nitekim Allah'ın bütün noksanlıklardan tenzih edilmesi, O'nun âdil, alim ve kadîr olmasına rağmen bazı konularda sınırlandırılması, kendisine vücûbiyet atfedilmesi Cüveynî'ye göre çelişki arz etmektedir. Her yönüyle üstün ve kusursuz olan bir varlığın, noksanlık sıfatını taşıyan ve birtakım zaafırlara sahip olmakla birlikte şartlara, zamana ve mekâna bağlı-bağımlı olarak yaşayan insan tarafından sınırlandırılması aklen tenâkuz arz etmektedir. Burada bir sınırlandırma veya vücûbiyet atfetme söz konusu olacaksa, o da üstün, kendi zatıyla kâim ve kusursuz olanın, kusurlu ve mümkün olana böyle bir tahakkümde bulunması şeklinde olabilir. Mu`tezile'nin zihinlerde soru işaretleri bırakan diğer bir iddiası ise gaibin şahide kıyas edilmesiyle ilgilidir. Burada Allah ile insan, teklif sözleşmesinden dolayı birbirine denk iki taraf gibi düşünülmüş, bu itibarla Allah'a birtakım yükümlülükler isnat edilmiştir. Âlemin varlığından hareketle Allah'ın varlığına ulaşma ekseninde, esere bakılarak eseri vücuda getiren hakkında bilgi sahibi olunabilir. Ancak söz konusu düşünce, Allah ile insan arasında bu denli bir kıyas veya benzetmeye mahal vermemektedir. Cüveynî'ye göre böyle bile kabul edilse, insan için böylesine bir zorunluluğun olmaması, meseleyi yine çözülmesi imkânsız bir düğüm haline getirmektedir.

Kâfir olacağı bilinen birini imanla mükellef kılmanın, aslah öğretisiyle mütenakız olduğu belirtilmelidir. Nitekim, bir kul için kâfir olup ebedî cehennemde olmaktan daha kötü bir durum ifade edilmemiştir. Dolayısıyla her daim kullarının menfaatini gözetken, alim, kadîr ve âdil bir yaratıcının, ebedî cehennem ehli kulları için, daha iyi bir durumu yaratmak noktasında âciz olduğu izlenimi uyanmaktadır. Bu durum ise Allah için müstahildir. Öte yandan Allah'ın kul için yarattığı her şeye şükretmesinin gerekmediğine ilişkin Mu`tezilî düşünce, birçok sosyolojik ve teolojik probleme sebebiyet vermektedir. Kezâ Allah, kulunu nimetlendirmeyi arzu etmenin yanında, ondan şükür ve hamd beklemektedir. Nimetin verilmesi noktasında "Zaten olması gereken budur." mantığıyla hareket edildiğinde, uluhiyet ve ubudiyet kavramları anlamsızlaşmaktadır. Böylesi bir durumda ise adalet ilkesinden bahsetmek ve Allah'ı bütün noksanlıklardan münezze kılmaya çalışmak, saygı duyulmayan birine saygı duyuluyormuş gibi yapmak kâbilindedir. Yine bu da kendi içinde önemli çelişkiler taşıyan bir tutumdur.

Cüveynî aslah konusunda Mu`tezile'yi tenkit ederken, her ne kadar onları Basra ve Bağdat diye ayırt etse de aslında öne sürdüğü itirazlar iki ekolü de ilgilendirmektedir. Her iki ekolde de aslah teorisi ekseninde, Allah'ın rahmet sıfatı görmezden gelinmiştir. Nitekim Mu`tezile sisteminde her şeyin bir karşılığı vardır. Ancak Allah dilerse kulunu karşılıksız da affedebilir, rahmet sıfatını tecelli ettirebilir. Çünkü âlemin sahibi ve yaratıcısı O'dur. Kula sunulan teklif kulun maslahatıdır. Ancak Allah'ın söz konusu teklifin dışına çıkamayacağını söylemek, Allah-insan ilişkisini, insan-insan ilişkisi seviyesine indirgemek anlamına gelmektedir. Aklen böyle düşünülebilmesi için tarafların denk olması gerekmektedir. Örneğin yaratma, teklif ve Allah'ın diğer fiillerinin insanla müşterek olarak icra edilmiş olması gerekir. Durum böyle olmadığına göre Mu`tezile'nin aslah teorisi, Cüveynî'nin de ifade ettiği gibi bâtil görünmektedir. Bu anlamda "Üç kardeş meselesi" Mu`tezile'nin içine düştüğü çelişkinin formülize edilmiş şeklinin bir örneği mesabesindedir.

SONUÇ

"Teodise" Allah'ın adaletli olması anlamına gelmektedir. Bilhassa "kötülük problemi" kapsamında zikredilen theodiseye göre Tanrı kötülük işlememekte ve kötülükleri irade etmemektedir. Ateistlerin en önemli argümanlarından biri olan kötülük iddiası, Tanrı'nın adalet sahibi olduğunu savunanlar

⁷⁷ Cüveynî, *İrşâd*, 299-301; Cüveynî, *Nizamiyye*, 35-41.

tarafından reddedilmiş, karşı argümanlar geliştirilmiştir. Gerek İslâm filozofları gerekse kelâmcılar, genel olarak kötülüğün izâfi ve ilineksel olduğunu ileri sürmüştür. Kur'an-ı Kerim ve hadislerde Allah'ın kullarına zulmetmediği açıkça beyan edilmektedir. Dolayısıyla İslâm akâidine göre Allah'ın kötülük yapması veya kötülüğü irade etmesi söz konusu değildir. Mu`tezile ekolü, Allah'ın zulmetmediğini özellikle vurgulamak adına "adalet" ilkesini benimsemiş ve bu anlamda Allah'ı bütün noksanlık ve kötü hasletlerden münezzehe kılmaya çalışmıştır. Allah'ın kullarına kötülük etmemesi düşüncesinden hareketle Mu`tezile O'nun kulları için en iyisini (aslah) yarattığını savunmuştur.

Yoktan yaratmayı kabul eden -ma'dûmun ezeliyetini ve şeyliğini kabul etse de- Mu`tezile, Allah'ın kullarının maslahatı için mümkün âlemlerden en iyisini yarattığını, bunun kendisi için sorumluluk anlamında vacip olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla Mu`tezile'ye göre aslahı yaratmak Allah'a vaciptir. Onların Basra koluna göre söz konusu vücûbiyet sadece dinî işlerde geçerliyken, Bağdat koluna göre böyle bir ayırım söz konusu olmayıp, Allah'ın dini ve dünyevî bütün işlerde aslahı yaratması vaciptir. Onlar bu düşünceyi ileri sürerken, başta da ifade ettiğimiz gibi Allah'ı kötülük ve adaletsizlikten münezzehe kılmaya çalışmaktadır. Ancak bunu yaparken kendi sistemi içinde bazı çelişiklere düştüklerini gözlemlemek zor değildir. Onların söz konusu mütenâkız söylemi Sünnî ulema tarafından fark edilerek eleştirilmiştir. Mütakaddim dönemi son Eş'arî kelâmcısı Cüveynî, Mu`tezile'nin aslah teorisini itina ile ele alarak değerlendirmiş ve bazı tenkitlerde bulunmuştur. O, özellikle aslah teorisinin Allah'ın rahmet, kudret ve irade sıfatlarına hâlel getirdiğini belirtmiştir. Bu teori kabul edildiği takdirde, Allah'ın kullarına karşılıksız olarak, rahmet ve ihsanda bulunmasının önünün kapanacağını kaydetmiştir. Cüveynî, Mu`tezile'nin Allah'ı uluhiyet makamından ziyade, âlemin işleyişini devam ettiren bir öge olarak kabul ettiğini ima etmiştir. Bu bağlamda Allah'a şükür ve hamd gibi birçok gerekliliğin de inkitaya uğradığını ifade eden Cüveynî, Mu`tezile'nin aslah konusunda hataya ve çelişkiye düştüğünü belirtmiştir. O, bu teorisinin çelişkili ve hatalı olduğunu, üstadı Eş'arî'nin öne sürdüğü üç kardeş meselesiyle, mevzunun açıklığı kavuştuğunu ileri sürmüştür.

Cüveynî'nin meseleyi ele alan metinlerine bakıldığında Mu`tezile'nin yaklaşımını genel hatlarıyla doğru anladığı ve aktardığı söylenebilir. Ancak konu detaylı incelendiğinde ve bilhassa Mu`tezile'nin konuya ilişkin metinlerine bakıldığında Cüveynî'nin bazı noktalarda aslah nazariyesini tam anlamıyla anlamadığı veya aktarmadığı görülmektedir. Örneğin vücûbiyet meselesi, sadece Cüveynî değil diğer Sünnî kelâmcıların da büyük oranda doğru aktarmadığı bir konudur. Mu`tezile'nin "Aslah vaciptir." sözü, Allah için dışarıdan bir mecburiyet tarzında anlaşılmıştır. Oysaki Mu`tezile kelâmında bu bir zorunluluk değil, Allah'ın adaletinin ve uluhiyetinin bir sonucu olarak kendisinden yapması beklenen bir durumu ifade etmektedir. Ancak gerek dönemin siyasi dinamikleri gerekse mezhep taassubu mezheplerin birbirini doğru anlamasına engel teşkil etmiştir. Mu`tezile kelâmcılarının aslah teorisini ortaya atarken duydukları en büyük kaygı, Allah'ın adalet sıfatına hâlel gelmesidir. Onlara göre Allah kullarına teklîf vesilesiyle birtakım sözler vermiştir. Şayet Allah kulları için en iyisini yaratmazsa, Bu Allah'ın abesle iştigal etmesi anlamına gelecektir. Allah da böyle noksanlıklardan münezzehe olduğuna göre aslah olanı yaratmak onun için bir gerekliliktir. Aksi halde ilahlık vasfı beraberinde soru işaretlerini getirecektir. Eş'arîler özelinde Cüveynî ise vücûbiyet meselesini dışarıdan bir mecburiyet gibi aktarmış, Allah için bir şeyin vacip olamayacağını ifade etmiştir. Bu anlamda Cüveynî'nin en büyük kaygısı, Allah'ın irade, kudret ve lütuf gibi sıfatlarına hâlel gelmesidir. Çünkü kulların Allah'a vaciplik atfetmesi ilahlık mertebesine yakışmayan bir durumdur. Her ne olursa olsun Allah'ın bütün fiilleri hikmetlidir ve O mutlak kudret sahibidir. Kısacası Mu`tezile'nin Allah'ın adalet sıfatına, Cüveynî'nin ise kudret sıfatına hâlel gelmemesi için çaba sarfettiği görülmektedir. Cüveynî'nin eleştirileri, şayet Allah için vücûbiyet, dışarıdan mutlak zorunluluk şeklinde anlaşılacak olursa büyük oranda isabetlidir. Aksi hakkında yorum yapmak kanaatimizce mantıksızdır. Nitekim Mu`tezile'nin vücûbiyet anlayışı, yukarıda belirttiğimiz şekilde anlaşılmış olsaydı ve siyasi dinamikler ve mezhep çatışmaları olmasaydı muhtemelen bugün elimizde başka metinler olurdu.

Cüveynî Mu`tezile'yi eleştirdiği noktalarda, zaman zaman kendisi de aynı hataya düşmektedir. Örneğin Mu`tezile'yi kıyas konusunda eleştirirken, kendisi de bazen kıyasa yer vermektedir. Dahası Cüveynî'den sonra Eş'arî geleneğinde kıyası eleştirme temayülü ortaya çıkmasına karşın söz konusu alimlerin kıyası kullanmaktan geri durmadığı bilinmektedir. Bu da Cüveynî özelinde Eş'arî mezhebine yöneltilebilecek bir eleştiri mahiyetindedir. Cüveynî'nin burada Mu`tezile'yi eleştirmesinin altında yatan birtakım sosyal ve politik amillerden de söz etmek mümkündür. Bilindiği gibi Cüveynî,

Gazzâlî'nin üstadıdır ve her ikisinin de Büyük Selçuklu Devleti'yle önemli ilişkileri olmuştur. Bilhassa Nizâmü'l-Mülk'ün vezirliğe gelmesinden sonraki süreçte, medreselerde Eş'arî kelâmının benimsendiği bilinmektedir. Eş'arî düşüncesinin önemli bir dinamo taşı olan “kudret” öğretisi, Büyük Selçuklu Devleti'nin ülke yönetimine olumlu katkı sağlamış, Sultan'a olan bağlılık bu vesileyle perçinlenmiştir. Öte yandan Nizâmü'l-Mülk'ten önceki vezir el-Kundurî'nin Mu'tezile mensubiyeti, Cüveynî ve Kuşeyrî'nin buldukları yerden sürülmelerine sebebiyet vermiştir. Mu'tezile'nin “adalet” öğretisi, Eş'arî'lerin “kudret” anlayışının tersine, sorgulamacı, Allah'ı sınırlayıcı birtakım düşünceler içermektedir. Hiç şüphesiz bu durum Sultan'a olan bağlılığı ve teslimiyeti olumsuz etkileyecek tutumları ihâta etmektedir. Cüveynî'nin Mu'tezile'yi “adalet” doktrini bağlamında eleştirmesini bu açıdan da düşünmek mümkündür. Nitekim meselenin sosyal ve politik veçheleri de mevcuttur. Kanaatimizce Mihne Dönemi sonrasında zihinlerde oluşan Mu'tezile tasavvuru da Sünnî kelâmcıların Mu'tezile'yi eleştirmesine sebebiyet vermiştir. Mihne Dönemi ile Cüveynî arasında iki-üç asırlık bir zaman dilimi geçmiş olsa da Mu'tezile'nin Mihne sonrası çöküşe geçtiği ve bunun tarih boyunca devam ettiği bilinmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülcebbar, Kâdî. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. C. 15. Kahire, ts.
 ———. *El-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd-i ve'l-Adl*. C. 11. Kahire, 1965.
- Alper, Hülya. “Mâtürîdî'nin Mu'tezile Eleştirisi; Tanrı En İyiyi Yaratmak Zorunda Mıdır?” *Kader Dergisi* 11, sy 1 (2013): 17-36.
- Aydın, Muhammed. “Aslah Konusu Bağlamında Mâtürîdî'nin Mu'tezile Eleştirisi”. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sy 14 (2020): 73-102.
- Aytepe, Mahsum. “Mu'tezile'nin Aslah Teorisi ve Basra Mu'tezile'sinin Aslah Anlayışının Tahlili”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi* 5, sy 1 (2019): 85-104.
- Beyazîzâde, Ahmed Efendi. *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*. Çeviren İlyas Çelebi. 13. bs. İstanbul: İFAV Yayınları, 2010.
- Brunschvig, Robert. “Mu'tazilisme Et Optimum (Mu'tezile ve Aslah)”. Çeviren Hulusi Arslan. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2, sy 4 (2002): 235-49.
- Bulut, Mehmet. “İhve-i Selâse”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22:6-7. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Akâdetü'n-nizâmiyye*. Kahire: Mektebetü'l-ezheriyye li't-türâs, 1992.
 ———. *Kitâbü'l-İrşâd*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950.
 ———. *Luma'u'l-Edille*. Çeviren Murat Serdar. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
 ———. *Şâmil fi usûli'd-dîn*. İskenderiye: Mektebetü'l-İskenderiye, 1969.
- Çelebi, İlyas. “Hüsün ve Kubuh”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19:59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
 ———. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdülcebbar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
 ———. “İvaz”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23:488-90. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
 ———. “Lutuf”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27:239-41. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Çınar, Bayram. “Kelâm'da Salah–Aslah Tartışmaları”. *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 5 (2021): 195-229.
- Delen, Halil İbrahim. *Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin Kelâm Sistemi*. 1. bs. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Dîb, Abdülazîm Mahmûd ed-. “Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8:141-44. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Durusoy, Ali. “Vücûd”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43:137-39. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *el-İbâne ve Usûlü Ehli's-Sünnet*. Çeviren Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
 ———. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn (İlk Dönem İslâm Mezhepleri)*. 1. bs. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İtikad'da Orta Yol (el-İktidâd fi'l-İ'tikâd)*. Çeviren Kemal Işık. Ankara: AÜİFD, 1971.

- Gazzalî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu'l-Erba'in fî usûli'd-dîn*. Mısır: Mektebetü'l-Cendî, t.y.
- Güler, İlhamî. *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu, 2011.
- Haklı, Şaban. "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 2 (2002): 195-211.
- Hökelekli, Hayatî. "Fitrat". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13:47-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrremî. *Lisânü'l-Arab*. Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'nem-nihal*. Beyrut: Dârü'l-Ciyl, t.y.
- İlhan, Avni. "Aslah". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3:495-96. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İpek, Mikail. "Mu'tezile'nin Nübüvvet Savunması". Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2020.
- . "Mu'tezile'nin Nübüvvet Savunması". Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2020.
- Kâdî Abdülcebbar. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. C. 14, ts.
- . *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. 3. bs. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1992.
- Karağaç, Osman. "İyi ve Kötünün Akılla Bilinmesi". İçinde *Akl Kitabı 7*, editör Turgut Akyüz. İstanbul: Ravza Yayınları, 2021.
- Kasar, Veysel. "Allah'ın Adalet ve Hikmeti Bağlamında Engellilik Problemi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29, sy 29 (2013): 63-104.
- Kaya, Cüneyt. "İbn Sina Felsefesinde Âlemin Mükemmelliği Düşüncesi". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, t.y.
- Kaya, Mahmut. "Vücûd (Felsefe)". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43:139-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kiriş, Nurten. "Tarihsel Olarak Kötülük Problemi ve Çözüm Yolu Olarak Teodise". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 5 (2008): 81-96.
- Koç, Z. Hümeyra. "Kadı Abdülcebbar'a Göre Allah-İnsan İlişkisinde İlahi Yardım". *Kader Dergisi* 12, sy 1 (2014): 319-40.
- Kutlu, Sönmez. "Va'd ve Va'id". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42:414-15. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Manafov, Rafiz. *Kötülük Problemi ve Teodise*. İstanbul: İz Yayınları, 2007.
- Ormsby, Eric Lee. *İslam Düşüncesinde İlahi Adalet Sorunu (Teodise) (Theodicy in Islamic Thought-The Dispute Over Al-Ghazali's Best Of All Possible Worlds)*. Çeviren Metin Özdemir. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001.
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr. *Usûlü'd-dîn*. Editör tahk. Dr. Hanz Peter Linss. Kahire: Mektebetü'l-ezheriyye li't-türâs, 2005.
- Plantinga, Alvin. *Tanrı, Özgürlük ve Kötülük*. Çeviren Musa Yanık. 2. bs. Ankara: Fol Yayıncılık, 2022.
- Semerkindî, Rükneddin Ubeydullah. *el-Akâidetü'r-Rükniyye*. Çeviren Mustafa Bacaksız. İstanbul: Şamil Yayınevi, 2023.
- Süt, Abdülânâr. *Mu'tezile ve Ahlak*. 2. bs. İstanbul: İz Yayınları, 2016.
- Şehristânî, Abdülkerîm b. Ahmed. *Nihâyetü'l-İkdâm*. Londra, 1934.
- Şehristânî, Muhammed. *el-Milel ve'n-Nihal (Dinler Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi)*. 2. bs. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.
- Teftazânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-Akâid*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2014.
- Topaloğlu-Çelebi, Bekir-İlyas. "Kelâm Terimleri Sözlüğü". İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Tunagöz, Tuna. "Mevlânâ'da Kötülük Problemi ve İlahi Adalet Savunusu". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24, sy 2 (2015): 233-46.
- Türker, Ömer, ed. *Üsûlücyâ*. Çeviren Cahid Şenel. Ankara: TÜBA-Türkiye Bilimler Akademisi, 2017.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Theodise*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Adem". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1:356-57. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.